



## KOMPONENT TAHLIL VA UNING TALQINLARIGA DOIR

**N.Qodirova**

*FarDU*

*1-kurs magistranti*

**Annotatsiya** *Maqolada komponent tahlil va uning talqinlariga doir qarashlar o'rganilgan bo'lib, komponent tahlilning turli izohlangan.*

**Annotation** *The article explores the views on component analysis and its interpretations, explains the various interpretations of component analysis.*

**Аннотация** *В статье исследуются взгляды на компонентный анализ и его интерпретации, объясняются различные интерпретации компонентного анализа.*

**Kalit so'zlar:** *tahlil, komponent, komponent tahlil, sema, semema.*

**Key words:** *analysis, component, component analysis, sema, sema.*

**Ключевые слова:** *анализ, компонент, компонентный анализ, сема, сема.*

### **Kirish**

Lingvistik tadqiqot markazida til birliklarini tahlil qilish muhim o'rin tutadi. Chunki lisoniy tahlil asosida til birliklari, ularning nutqda voqelanishi muammolari tadqiq etiladi. Bu borada, ayniqsa, tilning asosiy birligi bo'lgan so'z va uning tahlili masalasi muhim o'rin tutadi. Chunki so'zdan kichik birliklar bevosita so'zning shakllanishi uchun xizmat qilsa, so'zdan katta birliklar so'z asosida yuzaga keladi. So'zni tahlil qilish shu ma'noda alohida ahamiyat kasb etadi. Shunday ekan «tahlil» so'zi va u anglatgan tushunchani izohlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, so'zni tahlil qilishda «komponent» (tarkib) so'zi ham keng qo'llaniladi. Bu ikki so'z va tushuncha asosida «komponent tahlil» termini hosil qilingan. Komponent tahlil terminining ma'nosi, uni qo'llanish doirasini aniqlash komponent tahlil metodini to'g'ri qo'llash imkonini yaratadi.

### **Asosiy qism**

Tahlil so'zi mavjud lug'atlarda turlicha izohlanadi. Jumladan, falsafaga oid ensiklopedik lug'atlaridan «Tahlil (yunon tilidan – ajralish, parchalanish) predmetni (hodisa, jarayon), predmetning (predmetlar) xususiyatlarini yoki predmetlar o'rtasidagi munosabatlarni qismlarga (belgilar, xususiyatlar, munosabatlar) tarkibiy qismlarga fikran yoki amaliy ravishda ajratish tartibi», deb narsa-hodisalarni tarkibiy qismlarga ajratishga asosiy e'tibor qaratilsa, [1. 23] tarjima lug'atlarida «1 tahlil [ilmiy tekshirish (tadqiqot) usuli; obektiv voqelikni ilmiy bilish, o'rganish vositasi]; 2 analiz, tahlil; tahlil qilish; kolxozning xo'jalik faoliyatini tahlil qilish; ~ badiiy asar tahlili; badiiy asarni tahlil qilish; 3 tahlil, tekshirish (moddalarning tarkibiy qismlarini aniqlash); ~ sifatiy tahlil; ~ miqdoriy tahlil; ~ spektral tahlil; ~ qon tahlili; qonni (qon



tarkibini) tahlil qilish, tekshirish; ~ matematik tahlil (oliy matematikaning bir bo'limi)» [2. 31] deb ilmiy tadqiqot usuli, biror jarayonni tekshirish, moddalarning tarkibini aniqlash ma'nolariga urg'u beriladi.

Tilshunoslikka oid lug'atlarda esa bevosita tilni o'rganish, uni tadqiq qilish bilan bog'liq jihatlariga e'tibor qaratiladi. Jumladan, S.O.Ahmanova tomonidan 1969 yilda chop etilgan "Lingvistik terminlar lug'ati kitobida" "Til birligining ikkilamchi komponentlarini bir xil darajadagi turli lingvistik birliklarni bir-biridan ajratishga qodir bo'lgan differensial xususiyatlar sifatida aniqlash",- deb ta'riflanadi. [3. 44.]

O'zbek tilshunosligida A.Хожиев tomonidan 1985 yilda chop etilgan "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati"da esa "Lingvistik tahlil. Til, nutq birliklarini uni tashkil etuvchi qismlari, mazmuni, vazifasi va b. Xususiyatlari nazaridan tadqiq etish, shu nuqtai nazardan til birliklarining aniq holatini belgilash. Lingvistik tahlilning quyidagi turlari farqlanadn: 1) leksikologik tahlil (q.); 2) frazeologik tahlil (q.); 3) semasiologik tahlil (q.) 4) fonetik tahlil (q.); imloviy tahlil (q.); 6) orfoepik tahlil (q.); 7) morfem tahlil (q.); 8) so'z yasalish tahlili (q.); 9) morfologik tahlil (q.); 10) sintaktik tahlil (q.); 11) punktuatsion tahlil (q.); 12) uslubiy tahlil (q.); 13) etimologik tahlil (q.)" deb tilni tadqiq etish usuli sifatida qaraladi va tahlil turlari ajratib ko'rsatiladi.[4. 51]

Komponent so'zi esa tarjima lug'atida "komponent, tarkibiy qism"[2. 456] deb izohlansa, tilshunoslikka oid lug'atlarda "Komponent (lot. componens — tashkil etuvchi). Biron til (nutq) birligining tarkibiy qismi" sifatida ta'riflanadi. [4. 45]

Bevosita "komponent" va "tahlil" so'zlarining birikuvidan yuzaga kelgan "komponent tahlil" termini mazkur so'zlarning ma'nosi va ular anglatgan tushunchalar asosida shakllangan. Tilshunoslikda bu termin "Komponent tahlil. Bir sathga mansub til birliklarini o'zaro farqlaydigan komponentlarni — differensial belgilarni topish, shunday kombinatsiyalarga ajratish. Mas., sememani semalarga ajratish (sememaning semalar tarkibini belgilash)". [4. 45]

"KOMPLEMENTLARNI TAHLIL QILISH. Tahlil birliklari lingvistik birlikning qismlari (elementlari) (nominativ-kommunikativ yoki struktur) ekanligiga asoslangan texnika. Komponentlarni tahlil qilish metodologiyasi Qozon va Moskva Tilshunoslik maktablari tomonidan ishlab chiqilgan. Komponent tahliliga misollar:

- 1) so'zni morfemik va morfologik tarkibiga ko'ra tahlil qilish;
- 2) jumlani tahlil qilish ( mantiqiy, grammatik va semantik bo'linishi bilan);
- 3) normativ lug'atda so'zlarni talqin qilish.

Bir qator tadqiqotlarda komponentlarni tahlil qilish diskret tahlil sifatida ko'rib chiqiladi, uning vakolatiga quyidagilar kiradi:

- 1) leksik ma'noni semelarga ajratish;
- 2) ularning matritsa tavsifi;
- 3) semantik darajaning leksik darajaga qarama-qarshiligi;
- 4) tahlil metodologiyasini tavsiflash metodologiyasi bilan almashtirish;
- 5) tahlil markazida tematik qator – bu diskret komponentlarni tahlil qilish metodologiyasining mohiyatini tashkil etuvchi qarama-qarshi monosemalar (=sem),



uning matritsa tavsifi va kontekstual tasdiqlash to'plami. Ushbu tahlilning kamchiliklari quyidagilardan iborat:

1) tematik qatorlar ixtiyoriy tanlanadi,

2) "so'zning ma'nosi", "so'zning mazmuni", "monosema" tushunchalari farq qilmaydi. Monosema tizimi so'zning ma'nolarini emas, balki tushunchalarni o'rganish uchun ishlatiladi. Komponent tahlilini normativ tahlil va kontekstual tahlil bilan to'ldirish kerak" [5. 160].

Mavjud nazariy adabiyotlarda esa tilni o'rganish metodlaridan biri ekanligi ta'kidlangan holda "Komponent tahlil metodi – so'z ma'nosiga, uning tuzilishiga nisbatan ishlatilib, ma'noni tarkibiy kislarga – komponentlarga (semalarga) ajratadi. Har bir semaning ma'no (semema) tarkibidagi ahamiyatini, o'rnini, imkonini aniqlaydi, ishlatilish doirasini belgilaydi» [6. 282-283] deb talqin qilinadi. Uning qo'llanilishi borasida «Tilshunoslikda (masalan, turkiy-o'zbek tilshunosligida) lisoniy birliklarni tadqiq qilishda faol qo'llanilayotgan metodlardan biri komponent tahlil metodidir. Komponent tahlil metodi til birliklarini paradigmatic birlik sifatida, paradigmatic munosabatda, aloqada oladi, paradigmatic qatorda o'rganadi. Ushbu metodning o'ziga xos xususiyati shundaki, asosan, so'zga – so'z ma'nosiga nisbatan qo'llaniladi, so'z ma'nosini mukammal tahlil kilishda, uni tarkibiy kislarga – komponentlarga ajratishda keng foydalaniladi. Demak, komponent tahlil metodi so'zning mazmun jihati bo'lgan ma'noni (sememani) muayyan semantik sistema sifatida tekshirishda, ayni sistemani tashkil qiluvchi tarkibiy qismlarni, ma'noviy bo'laklarni, ya'ni semalarni aniqlashda, ularning semantik sistemadagi – sememadagi mohiyatiga, o'rniga, ahamiyatiga, imkoniyatiga, o'ziga xosliklariga alohida e'tibor beradi, ularni aniqlaydi, qo'llanish doirasini belgilaydi" [6. 282-283].

Ko'rinib turibdiki tahlil so'zi predmet, hodisa, jarayon, predmetning xususiyatlarini yoki predmetlar o'rtasidagi munosabatlarni tarkibiy qismlarga fikran yoki amaliy ravishda ajratish tartibi sifatida ham, ilmiy tadqiqot usuli, obektiv voqelikni ilmiy bilish, o'rganish vositasi sifatida ham, til birliklarining umumiy va farqli jihatlarini aniqlash usuli sifatida ham talqin qilinadi. Tilshunoslik bilan bog'liq holatda esa til va nutq birliklarini tashkil etuvchi qismlari, mazmuni, vazifasi va xususiyatlari aniqlash uchun tadqiq etish, shunga asoslanib til birliklarining aniq holatini belgilash ma'nosida ham talqin qilinadi. Komponent so'zi esa tarkibiy qism, tashkil etuvchi ma'nolariga ega ekanligi ta'kidlanadi.

So'zning leksik semantik variantlari farqlanadi ularning lug'aviy ma'nolari va bu ma'nolar orasidagi farq ifodalanmaydi ularning ovozli qobiqlarida; ular bir so'zning semantik tarkibini tashkil qiladi. So'z kabi leksik-semantik variant ham ikki tomonlama birlik: bu moddiy belgining birligi (ya'ni tovush, grafik qobiq), odatda yonida taqdim etiladi grammatik shakllar va elementar ma'noBoshqacha qilib aytganda, LSV elementar sifatida leksik birlik barchaning yig'indisidir, u bilan bog'langan so'zning grammatik shakllari va ma'nolaridan biri.



Har ikki soʻzning birikuvidan tashkil topgan “komponent tahlil” tahlil termini ayrim adabiyotlarda faqatgina soʻzning tarkibiy qismlarini aniqlash, uning semantik strukturasi belgilash uchun qoʻllanilishi aytilsa[6. 282-283], boshqa bir manbaada otning barcha sathlarida, hatto ust sathlarda, tilning ekstralingvistik jihatlarini oʻrganida ham ishlatilishi taʼkidlanadi.[4. 51; 6. 160]

### **Xulosa**

Demak, komponent tahlil tushunchasi tilni tadqiq etish metodlaridan biri boʻlib, u til birliklarining tarkibiy qismlarga ajratish asosida uning semantik strukturasi aniqlash, uni shakillantiruvchi elementlarga ajratish orqali uni ifoda tomonini shakllanishi taʼminlagan vositalarni belgilash imkonini beradi. Shuningdek, tilning funksional jihatlarini aniqlashda nutq birliklarini tashkil etuvchi va ularning oʻzaro munosabatini aniqlash uchun ham ishlatiladi. Shu bilan bogʻliq holatda, tashkil etuvchilarga ajratish orqali til birliklarini nutq sistemasidan tashqaridagi maʼnosi va nutq sistemasidagi mazmuniy jihatini aniqlash uchun ham qoʻllaniladi.

### **ADABIYOTLAR**

1. Философский энциклопедический словарь/Гл. Редакция: Л.Ф.Ильичева, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалев, В.Г.Панов – М.: Сов. Энциклопедия, 1983.
2. Русча-ўзбекча луғат, икки томли, I том, –Тошкент: Ўзбек Совет Энциклопедияси Бош редакцияси, 1983.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, Изд. 2-ое, стереотип, –М., «Сов. Энциклопедия», 1969.
4. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати, –Тошкент: «Ўқитувчи», 1985.
5. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Изд. 5-е, испр. и доп. – Назрань: ООО «Пилигрим», 2010.
6. РАСУЛОВ Р. Умумий тилшунослик, –Toshkent, 2010.
7. Hojaliyev, I., & Ahmadjonov, I. (2019). About term and interpretation. Scientific journal of the Fergana State University, 2(1), 127-129.